

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 930 (477) «18-19»

Богдан Галь

МІСТА-ФОРТЕЦІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ XVIII-XIX ст.

У статті аналізується структура ранньомодерних міст-фортець Лівобережної України на зламі XVIII-XIX ст.

Ключові слова: фортеця, місто, форштадти, замок.

Протягом XVIII ст. ранньомодерні фортеці Лівобережної України поступово втрачали значення військових укріплень, що спонукало російський уряд до скорочення їх числа і перетворення міських поселень навколо фортець на адміністративні центри¹. Втім, хоч штатами 1796 р. жодна лівобережна фортеця вже не була передбачена, на зламі XVIII-XIX ст. у всіх двадцяти губернських/повітових містах Малоросійської губернії зберігалися «старовинні укріплення». Перефразовуючи відомий вислів арабського мандрівника Павла Аллепського (бл. 1627-28 – 1669), Лівобережна Україна все ще була «начинена <напівзруйнованими> фортецями, як гранат зерням»².

Заключний етап історії ранньомодерних міст-фортець Лівобережної України спеціально не досліджувався. Окремі згадки про їх руйнацію з'являються наприкінці XIX – на початку XX ст. в оглядових монографіях і статтях з історії міст Кременчука (Ф. Ніколайчик), Чернігова (В. Хижняков), Полтави (І. Павловський)³. У 1960–1970-і рр. оборонним спорудам Лівобережної України присвячені розлогі розділи численних монографій і колективних праць на зразок «Всесвітньої історії архітектури», написаних співробітниками українського Інституту історії і теорії архітектури (Л. Пляшко, М. Цапенко, М. Грицай, І. Ігнаткін)⁴. Найповніший на сьогодні огляд історії будівництва і численних перебудов, а також проблеми руйнації лівобережних фортець у цілому запропоновано в роботах історика архітектури В. Вечерського⁵, а окремих фортець – у статтях енциклопедичних видань з історії (мікро)регіонів (Чернігівщина, Полтавщина, Прилуччина)⁶ чи з історії українського козацтва⁷.

Ця розвідка присвячена аналізу структури лівобережних міст-фортець на зламі XVIII-XIX ст. за даними «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 років», доповненого відомостями описів останньої третини XVIII ст., а також враженнями подорожніх – В. Зуєва (1781-1782), П. Палласа (1793-1794), А. Глаголева (1823–1827)⁸.

Більшість «старовинних укріплень» Лівобережної України, що збереглися цілими або напівзруйнованими до кінця XVIII ст., було побудовано в часи польського військово-господарського освоєння регіону (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.). Винятки нечисленні – це або більш ранні фортеці півночі Лівобережжя кінця XV – початку XVI ст. (Чернігів, Стародуб), або значно пізніші фортеці південної Української укріпленої лінії (як от: Білівська фортеця, в подальшому – Костянтиноград), зведені у 1730–1740-і рр.⁹.

Протягом XVIII ст. лівобережні фортеці неодноразово ремонтувались і реконструювались (здебільшого за проектами іноземних інженерів)¹⁰. Так, по завершенні

© Галь Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м.Дніпропетровськ).

Північної війни (1724) генерал-майор А. де Кулон¹¹ склав серію проєктів, за якими було реконструйовано, зокрема, Полтавську¹² та Глухівську фортеці¹³. Під час російсько-турецької війни (1737) Військова колегія видала наказ про «невідкладне виправлення українських фортець», за яким у наступному 1738 р. було обстежено усі фортеці Лівобережної України і деякі з них відремонтовано і реконструйовано, зокрема Прилуцьку та Переяславську¹⁴.

Останню широкомасштабну спробу модернізувати фортеці Лівобережної України було здійснено у середині XVIII ст. За проєктами, розробленими у 1745–1752 рр. інженер-полковником Д. де Боскетом¹⁵, було відновлено укріплення Гадяча, Кременчука, Лубен, Переяслава, Глухова та інших міст-фортець¹⁶.

В останній третині XVIII ст. дослідники відмічають відсутність помітних змін у розвитку міст Лівобережної України, пояснюючи збереження фортець «стратегічними міркуваннями» або ж непрямо вказуючи на пріоритетність для уряду фінансувати розвиток міст в іншому, південноукраїнському регіоні¹⁷.

Поняття «місто» у широкому сенсі доволі часто використовували у другій половині XVIII ст., однак вкладали в нього різний зміст¹⁸. Так, автор «Чернігівського намісництва топографічного опису» О. Шафонський зазначає, що «містом у Малій Росії називали загалом усяке велике селище, оточене валом, в якому зазвичай кожного тижня бувають торги і раз на рік ярмарок, де різні ремісники і сотенне правління бувало», втім, робить обмовку, що «якщо розуміти містом таке селище, яке жителями, торгами і забудовою себе від інших відрізняє, і в якому знаходиться Магістрат, державним якимсь законом міщанами, йому підсудними, управляючий», то у Малій Росії до заведення намісництв (1781-1782) нараховувалося усього 11 таких міст, які «за грамотами королів польських і всеросійських государів Магдебурзьким правом судилися і були від усякого приватного володіння вільні»¹⁹.

Ті ж непорозуміння із поняттям «місто» мали місце і в масштабах імперії в цілому. В той час, як Катерина II у вступній частині Жалуваної грамоти містам (1785) сповіщала підданих, що за 23 роки правління створила 216 міст (!)²⁰, один із цих підданих, улюблений драматург імператриці Д. Фонвізін саркастично зазначав: «Тепер уявімо собі державу <...>, що складається, можна сказати, із двох тільки міст, із яких в одному живуть люди здебільшого через нужду, а в іншому здебільшого через забаганку»²¹.

Номенклатура частин міста наприкінці XVIII ст. (та й у сучасній літературі) так само неусталена. *Замок* (найбільш розповсюджена назва укріпленого осердя міста) називають і «фортецею» (російською «крепость», «крепостца», «земельная крепостца»), як от: Катерина II, В. Зуєв, Ф. Ніколайчик, і «цитаделлю», як от: О. Шафонський, В. Вечерський, і «містечком» (російською «городок», «малый городок», «нижний городок»), як от: Ф. Ніколайчик та анонімний автор «Географічного опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786).

До *міста* (у вузькому значенні цього слова, як до захищеної укріпленнями забудови навколо замка) застосовують назви «місто» (російською «город», як от: автор плану Прилуцької фортеці 1745 р.), «окольне місто», «фортеця» («фортификационная крепость» у анонімного автора «Географічного опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786), «посад», «укріплений посад» (В. Вечерський), «станіца» (В. Зуєв), «велике містечко» (російською «большой городок» у Ф. Ніколайчика), «городище».

Якщо при розширенні території міста внутрішні вали зберігались, у місті виділяли стару і нову частини. Для Чернігова цей поділ фіксує опис 1766 р. («а в том городе крепость обнесена земляным валом, где называется старой город, <...> да кроме того при том же старом городе, от Польской границы имеется особой небольшою насыпной вал, где называется новой город»²²), а для Стародуба описи 1779–1781 («сей город разделяется на два города по занятым в них двум земляным крепостям, стены которых от древности во многих местах поразвалились. Один город называется старым, а другой новым»²³) і 1798-1800 рр. («в сем городе на левой стороне речки Бабенца имеется старинное укрепление, <...> разделяющееся ручьем и Оврагом Шморговкою на две части, ис коих первая называется Старый город, а другая Новой город; сия часть названа потому, что вал и ров сделаны после первой»²⁴).

Форштадти (незахищена укріпленнями забудова) проходять під назвами «місто» (російською «город» у В. Зуева), «передмістя» (Катерина II, А. Глаголев), «слобода» (автор «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 років»), «неукріплені посади», «приміські слободи» (В. Вечерський), «підварки» (Л. Пляшко).

Ймовірно, що на кінець XVIII ст. у свідомості сучасників починає потроху розмиватися межа між частинами ранньомодерного міста-фортеці²⁵. Як і раніше, більшість описів фіксує традиційну формулу: «укрепление сие окружается со всех сторон предместьем» і навіть додається іноді уточнення: «которое отделяясь от городской части помянутым земляным валом»²⁶, як от у випадку з Лубнами. Втім, вже у «Географічному опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786) зустрічається свідчення про поділ Золотоноші на дві частини, перша з яких включає місто (у вузькому значенні цього слова) і передмістя Струнковці²⁷, а щодо Стародуба у «Топографічному описі Малоросійської губернії 1798-1800 років» зазначається, що «укрепление сие окружается со всех сторон предместьем, разделяющимся на четыре части: первая называется собственно городом, по левую сторону речек: Бабенца, Ланковки и ручья Гудовки, в которой и укрепление состоит»²⁸.

Незадоволення анахронічним виглядом більшості лівобережних міст знайшло емоційний вияв у «подорожньому» листі Катерини II до її паризького кореспондента, барона Ф.М. фон Грімма, датованому 8 лютого 1787 р.: «Дивне це місто Київ, тут тільки фортеці і передмістя, і мені набридло відшукувати місто»²⁹. Втім, згадана імператрицею тридільна міська структура (фортеця-місто-передмістя) на момент написання листа вже відходила у минуле і не була найрозповсюдженішою у лівобережних містах. Прийшовши на зміну варіативності XVII ст., коли міста північного Лівобережжя були три-, чотири- (Сосниця) і, навіть, п'ятидільними (Чернігів), натомість відносно невеликі поселення південного Лівобережжя (Гадяч, Зіньків, Кременчук, Лубни, Ромни, Хорол, Полтава) – дводільними (замок-місто), тридільна структура (замок-місто-форштадти) запанувала наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.³⁰. Але, схоже, що за великих реконструкцій українських фортець у 1720-і та 1740–1750-і рр. напівзруйновані замки свідомо не відновлювались, і у другій половині XVIII ст. тридільна структура стала поступатися спрощеній дводільній (місто-форштадти).

Таблиця 1а.
Основні характеристики міст-фортець Лівобережної України, 1798–1800

	Положення міста ³¹	Розміщення адміністративних будівель	Кількість форштадтів	Кількість вулиць у форштадтах	Наявність плану перебудови
Чернігів	зм	місто/ форштадти	4	н/д ³²	–
Козелець	пп	місто	н/д ³³	1	–
Переяслав	н	місто/ форштадти	немає поділу ³⁴	без назв	–
Пирятин	зм	форштадти	4	8	–
Золотоноша	пп	форштадти	2 ³⁵	н/д	–
Хорол	зм	форштадти	немає поділу	6	–
Кременчук	н	місто/ форштадти	4	14	+
Полтава	зм	місто	5	24	–
Зіньків	зм	місто	7	9	–
Гадяч	зм	місто	4	10	–
Лубни	зм	місто	немає поділу ³⁶	21	–
Ромни	зм	форштадти	7	9	–
Придуки	зм	місто	н/д	4	–
Ніжин	н	місто	4	16	–
Сосниця	н	форштадти	7	7	–

Конотоп	пп	місто	5	21	–
Глухів	зм	місто/ форштадти	4	22	+
Новгород-Сіверський	зм	місто/ форштадти	немає поділу	11	–
Стародуб	пп	місто	4	22	–
Мглин	зм	місто/форш- тадти	4	4	–

Підраховано за: *Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24-126.*

Таблиця 16.

Основні характеристики міст-фортець Лівобережної України, 1798–1800

	Наявність замку	Форма міських укріплень	Стан валів	Кількість виїздів із фортеці / воріт
Чернігів	+	видовжена	н/д	3/3
Козелець	–	трикутна нерегулярна	напівзруйновані	8/–
Переяслав	+	ірегулярна	н/д	3/–
Пирятин	–	видовжена	напівзруйновані	3/–
Золотоноша	–	кругла видовжена	напівзруйновані	2/–
Хорол	–	трикутна видовжена	напівзруйновані	6/–
Кременчук	–	видовжена	напівзруйновані	2/–
Полтава	–	овальна	н/д	5/4
Зіньків	–	п'ятикутна	напівзруйновані	4/–
Гадяч	–	видовжена	напівзруйновані	3/–
Лубни	+	видовжена	напівзруйновані	6/–
Ромни	+	ірегулярна	напівзруйновані	5/–
Прилуки	+	видовжена	напівзруйновані	4/–
Ніжин	+	видовжена	напівзруйновані	4/–
Сосниця	+	чотирикутна видовжена	н/д	5/–
Конотоп	–	чотирикутна видовжена	напівзруйновані	3/–
Глухів	–	ламана	напівзруйновані	4/2
Новгород-Сіверський	+	видовжена	напівзруйновані	н/д
Стародуб	–	чотирикутна нерегулярна	цілі	9/–
Мглин	–	ірегулярна	напівзруйновані	4/–

Підраховано за: *Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24-126.*

За даними «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798–1800 років», на зламі XVIII-XIX ст. замки збереглися лише у 8 із 20 губернських/повітових міст. Хоча відомо, що серед міст, в яких замки не згадуються, на середину XVII ст. вони були у Полтаві, Зінькові, Гадячі, Хоролі³⁷. Навіть у 1781-1782 р. В. Зуєв описує замок у Кременчуці, сліди якого не збереглися менш ніж за 20 років: «Внутрі оной крепости в углу к Днепру есть еще земляная крепостца для сохранения пороху и казнь»³⁸.

Форма замків протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. спочатку варіювалась, а потім у другій половині XVIII ст. уодноманітнювалась і навіть втрачалась. Якщо в атласі Г.Л. де Боплана (1650) всі замки позначено прямокутником

з наріжними баштами чи бастіонами³⁹, то у другій половині XVII – XVIII ст. відомі замки у формі квадрата, трикутника, прямокутника і кола, що визначалося топографією місцевості і, одночасно, намірами фортифікаторів надати замкам геометрично правильних обрисів «у Вобановій манері»⁴⁰. Втім, із занепадом замків ці обриси поступово втрачаються, і у «Топографічному опису Малоросійської губернії 1798–1800 років» усі замки мають форму чи то видовжену (6), чи то іррегулярну (1)⁴¹.

Натомість форми міських укріплень в атласі Г.Л. де Боплана (1650) зафіксовано різні – і овальна (Гадяч, Зіньків), і багатокутна (Кременчук, Лубни), і п'ятикутна (Ромни, Хорол), і чотирикутна (Полтава)⁴². Тобто в середині XVII ст. форми замків і навколишніх міст різняться. У XVIII ст. під час реконструкцій і внаслідок катаклізмів (пожеж, паводків) форма міських стін змінюється – прямокутна на овальну (Полтава), овальна на п'ятикутну (Зіньків), п'ятикутна на трикутну видовжену (Хорол), трикутна і овальна на видовжену (Пирятин і Лубни)⁴³. Аж доки, за даними «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798–1800 років», форми замків і міських укріплень збіглися у семи з восьми міст-фортець.

На зламі XVIII-XIX ст. у значній більшості міст (15 із 20) зовнішні укріплення знаходилися у напівзруйнованому стані («осыпавшиеся»)⁴⁴. Цілі вали збереглися лише в місті Стародубі («земляной вал с пятью бастіонами»)⁴⁵. Вежі при перебудові фортець на бастіонний манір протягом усього XVIII ст. так само залишалися напівзруйнованими⁴⁶. Із 19 міст, щодо яких в описах є інформація про виїзди з фортеці⁴⁷, ворота вціліли лише у трьох – у Полтаві, де із п'яти воріт збереглося чотири, та й ті підупали («обветшалые»), у Чернігові з трьома дерев'яними воротами і у Глухові, в єдиному, де збереглися на зламі XVIII-XIX ст. «каменные ворота с караульнями» на Київському та Московському виїздах із міста⁴⁸. Натомість у переважній більшості міст збереглися лише виїзди з назвами, як от у п'ятнадцяти містах, чи то навіть без назв, як в місті Хоролі.

Причину руйнування валу вказано лише в описах двох міст – Глухова («был пред сим употребляем от казны для выварки селитры, от чего и находится почти весь раскопанным») і Новгорода-Сіверського («по древности своей несколько уже осыпавшийся, особливо ж чрез разрытие оногo для выварки селитры»)⁴⁹. Втім, можна припустити, що це стосується й деяких інших міст, – зокрема, про Миргородську фортецю відомо, що «до серед. 18 ст. вали форштадту були здебільшого розкопані для потреб виробництва селітри»⁵⁰. Крім того, до руйнування елементів укріплень і внутрішньої забудови міст-фортець часто призводили великі пожежі і паводки, яких особливо багато фіксується у перше десятиліття після відкриття намісництв, – пожежі у Прилуках (1781), Переяславі (1782), Глухові (1784), Полтаві (1785) і паводок у Кременчуці (1789)⁵¹.

Внутрішній забудові міст-фортець приділялося відносно мало уваги. Навіть у Глухові, адміністративному центрі тодішньої Малої Росії, протягом XVIII ст. «було зроблено <...> значно менше, ніж передбачалося. Зрештою у Глухові було зведено усього три крупні будівлі – Малоросійську колегію, будинок Розумовського, будинок Румянцева, а також проведено деякі роботи із планування і благоустрою»⁵².

Чи була забудова уфортифікованого міста системною, – в історіографії немає єдності поглядів. Так, автори енциклопедичного видання «Чернігівщина» безапеляційно стверджують, що «при побудові нового міста фортеця, посад і слободи розпланувалися й забудовувалися одночасно за задалегідь розробленим проектом, орієнтуючись на усталені зразки»⁵³. В. Вечерський обережніше відзначає, що «у межах укріплених міських центрів розпланування було, як правило, регулярним – порядковим, рідше – радіальним. За межами фортець розпланування було вільним і залежало від форми укріплень, рельєфу, гідрографії. <...> В цілому розпланування міст було хоча й ландшафтним, нерегулярним, проте суто функціональним»⁵⁴. Натомість у М. Цапенка йдеться про вільне планування будівель, «однак це не був хаос, випадковість чи надужиття; це був особливий композиційний прийом, що побутував у народі і став традицією»⁵⁵.

На зламі XVIII-XIX ст. до всіх лівобережних міст прилягали форштадти, – з усіх

боків (11 міст), з трьох (5), з двох (2) чи з одного (2). Зафіксований поділ форштадтів на частини був виключно варіативний. Найчастіше форштадти поділялися на чотири частини (8 міст), які в єдиному випадку Кременчука називаються кварталами. Три міста поділялися на сім частин, два – на п'ять і одне – на дві частини.

У чотирьох містах поділу форштадтів на частини не було (Переяслав, Хорол, Лубни, Новгород-Сіверський). Втім, щодо цих чотирьох міст треба зробити деякі уточнення. Так, про Хорол сказано, що передмістя «на части не разделено; а именуется: первая Лука, вторая Зубановка, третья Красная Гора, четвертая Степановка, пятая Кобежча»⁵⁶, тобто де-факто поділ існував. У Переяславі, за даними «Географічного опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786), було 3 форштадти, а в Лубнах – 8⁵⁷.

Кількість вулиць у форштадтах так само варіативна: від 1 (найменше) у Козельці до 24 (найбільше) у Полтаві. Від 1 до 10 вулиць було у 9 містах, від 11 до 20 – у 3-х, більше 20 – у 5 містах. В одному місті (Переяслав) вулиці були без назв (щодо всіх інших спеціально кожного разу зазначається – «вулиці з назвами»)⁵⁸.

Ліквідація фортець (і посад комендантів) відбувалася поступово за штатами 1730, 1763, 1796 рр. і за пропозиціями вищих адміністраторів, як от: малоросійського генерал-губернатора П.О. Румянцева-Задунайського у випадку Мглинської фортеці (1786) чи управляючого Малоросійською губернією І.П. Салтикова у випадку чернігівського і переяславського комендантів (1799).

Так, «Ведомость о суммах следующих ежегодно на содержание пограничных крепостей» від 24 лютого 1730 р. фіксує на Лівобережжі усього три штатні фортеці – Чернігів, Переволочна, Переяслав⁵⁹. Утім, Л. Пляшко додає сюди ще й позаштатні фортеці (Полтава, Глухів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Батурин), в яких у 1740-х рр. були розташовані російські гарнізонні полки, і згадує документ про виділення коштів на утримання фортець і штату у Переяславі, Чернігові та Ніжині, датований 1754 р.⁶⁰.

Згідно із височайше затвердженою доповіддю генерал-фельдцейхмейстера О.М. Вільбоа «О разделении крепостей на Департаменты или округи» від 16 травня 1763 р. лівобережні фортеці було розділено між двома департаментами – київським і московським⁶¹. До київського департаменту були віднесені фортеці чернігівська, переяславська і «будущая Новая между Смоленском и Черниговом около Млина или самой город Млин по усмотрению», кожну з яких було укомплектовано двома ротами із Київського гарнізону. До московського департаменту була віднесена глухівська фортеця зі штатом в одну роту, укомплектовану із Севської дивізії⁶².

Із цих останніх чотирьох лівобережних фортець глухівську було ліквідовано іменним указом, даним Сенату від 11 вересня 1785 р., в якому у зв'язку із переведенням глухівського коменданта Є. Квашніна на інше місце служби визначалося: «вместо Комменданта быть Городничему с жалованьем по общим Губернским штатам»⁶³.

Ліквідацію мглинської фортеці і переведення її гарнізону до Чернігова за височайше затвердженою доповіддю Військової колегії від 5 січня 1786 р. ініціював у рапорті до Військової колегії малоросійський генерал-губернатор П.О. Румянцев-Задунайський, аргументуючи це комендантською вакансією «и как тот город, по перемене границ, остается внутри, то он Генерал-Фельдмаршал и Кавалер, полагая, что там гарнизону быть не нужно, об определении туда Городничим <...> представил Правительствующему Сенату на благоразсмотрение»⁶⁴. Отже, комендантська вакансія неодноразово давала привід до ліквідації фортець, необхідності в яких уже не було.

Втім, мали місце випадки, коли фортеці вже було ліквідовано, а посада коменданта, навпаки, зберігалась, як от: у Переяславі і Чернігові у 1796–1799 рр. За штатами 1796 р. ці фортеці були ліквідовані «при остановлении производимых там фортификационных работ и об отправлении инженерной команды и артиллерии с их принадлежностями в другия, где надобность укажет, места»⁶⁵, але посади городничих було передбачено лише у 18 містах, тобто усіх, крім Переяслава та Чернігова. Натомість Військова колегія відмовилася асигнувати в подальшому кошти на канцелярські витрати комендантів, оскільки «оба сии Комменданты имеют дела по большей части

ведомства гражданского Начальства», а тому «предоставила находящимся при них чинам жалованья и на расходы деньги требовать из статской суммы». Управляющий Малоросійською губернією І.П. Салтиков і малоросійський губернатор М.П. Миклашевський ініціювали розгляд цього питання у Сенаті і вирішення його у височайше затвердженій доповіді Сенату «Про призначення у деякі міста городничих і про платню їм» від 12 квітня 1799 р., якою було ліквідовано посади останніх двох комендантів на Лівобережній Україні⁶⁶.

Наслідком ліквідації лівобережних фортець стала прискорена реалізація урядового курсу на «модернізацію ранньомодерного міста»⁶⁷, яка вела до перепланування і кам'яної забудови бодай центральної частини, руйнування внутрішніх меж (старих валів і ровів) і, одночасно, делімітації і демаркації зовнішніх (між містом і повітом), зростання частки міського населення⁶⁷ та поступового збільшення території міста. Втім, ці процеси, вочевидь, є темою окремої наукової розвідки.

1. Вперше цю думку зустрічаємо в укладачів довідника «Городские поселения в Российской империи» (1860): «Из плином часу значення Руського міста змінюється: із укріпленого місця воно стає виключно осередком адміністрації» (Городские поселения в Российской империи. Том первый. – СПб., 1860. – С. VI). Сучасний російський урбаніст О. Сенявський підтверджує, що у російському модерному містоутворенні і серед функцій міста адміністративна функція була провідною, вищий адміністративний статус при цьому зазвичай надавався крупнішому міському поселенню і, в свою чергу, сприяв росту чисельності населення і функціональному розмаїттю (Сенявский А.С. Особенности российской урбанизации // Опыт российских модернизаций. XVIII-XX века. – М.: Изд-во «Наука», 2000. – С. 73).

2. Цит за: Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – С. 199. Елементи фортечних укріплень було навіть увічнено на гербах трьох повітових (Переяслав, Новгород-Сіверський, Мглин) і двох заштатних міст (Остер, Лохвиця) (ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXI. – С. 576-578).

3. Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг: Ист. очерк. – СПб., 1891. – 224 с.; Хижняков В. Черниговская старина. (1765-1810 гг.). По архивным бумагам городской думы // КС. – 1899. – Т. LXV. – Июнь. – Отд. 1. – С. 367-407; Павловский И.Ф. Полтава в начале XIX века. (Очерки по архивным данным с рисунками) // КС. – 1902. – Т. LXXVIII. – Июль-август. – С. 111-164; Сентябрь. – С. 293-318; Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками) // КС. – 1905. – Т. XCI. – Ноябрь-декабрь. – Отд. 1. – С. 228-342.

4. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К.: Наукова думка, 1980. – 152 с.; Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – 233+<2> с.; Грицай Н.А., Игнаткин И.А. Архитектура последней трети XVIII – первой половины XIX вв. // ВИА. – Т. 6. Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV – первой половины XIX вв. – М.: Стройиздат, 1968. – С. 423-450.

5. Вечерський В. Пам'ятки архітектури...

6. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – 1007 с.; Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1992. – 1023 с.; Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина: Енциклопедичний довідник / За ред. Г.Ф. Гайдає. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 560 с.

7. Коробов О.І. Глухів // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 104-105; Турченко Г.Ф. Полтава // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 402; Коробов О.І. Сосниця // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 459.

8. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи

Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24-126; Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 2. Черниговская губерния. – СПб., 1851. – 183+4 с.; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К.: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1931. – XXI+592 с.; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археогр. комісія та ін.: Упоряд. Г.В. Болотова та ін.; Редкол. П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. Наук. думка, 1989. – 392 с.; <Шафонский А.Ф.> Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. Издал М. Судиненко, Председатель Временной Комиссии, Высочайше учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К., 1851. – 136 с.; <Зуев В.> Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб., 1787. – 273 с.; Паллас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793-1794 годах / Пер с нем. – М.: Наука, 1999. – 246 с., ил.; <Глаголев А.> Записки русского путешественника, А. Глаголева, с 1823 по 1827 год. Часть I. Россия. Австрия. – СПб., 1837. – VI, 285 с.

9. Про останні див. докладніше: Заїка Г.П. Українська лінія. – Київ-Полтава, 2001. – 88 с.

10. Навіть під час ліквідації (1796-1799) останньої з лівобережних фортець – Чернігівської, в ній перебувала інженерна команда і проводилися фортифікаційні роботи (ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXV. – С. 613-614).

11. Брюховецкий Р.И. Де-Кулон Алферий (Арефий) [Електронний ресурс] // http://viupetra2.3dn.ru/publ/de_kulon_a/11-1-0-260.

12. Полтавська фортеця [Електронний ресурс] // http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%82%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5%D1%86%D1%8F.

13. Глухівська фортеця [Електронний ресурс] // http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D1%83%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5%D1%86%D1%8F.

14. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина... – С. 375-376; Пляшко Л.А. Подорож до міста... – С. 38.

15. Див. про нього докладніше: Ситкарьова О.В. З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д. Дебоскетом у середині XVIII ст. // УІЖ. – 1998. – № 1.

16. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 202; Глухівська фортеця...; Гадяцька фортеця [Електронний ресурс] // http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5%D1%86%D1%8F.

17. Грицай Н.А., Игнаткин И.А. Архитектура. – С. 423, 426-427.

18. Відповідно, і сучасні дослідники стикаються із проблемою визначення міста і часто-густо відступають, як констатує Б.М. Миронов: «Більшість схиляється до думки про неможливість знайти загальне визначення міста для усього періоду його існування у межах регіонів чи навіть однієї країни» (Миронов Б.Н. Русский город в 1740^е – 1860^е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990. – С. 15).

19. <Шафонский А.Ф.> Черниговского наместничества... – С. 35-36.

20. Жирнов Е. «Я строю нынче сто с чем-то городов вдруг» [Електронний ресурс] // Власть. – 25.12.2006. – № 13 (866) (<http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=1340918>).

21. Цит. за: Миллер А. Приобретение необходимое, но не вполне удобное: Трансфер понятия нация в России (начало XVIII – середина XIX в.) // Imperium inter pares:

Роль трансферов в истории Российской империи (1700-1917): Сб. ст. / Ред. Мартин Ауст, Рикарда Вульпиус, Алексей Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – С. 46.

22. Военно-статистическое обозрение ... Том XII. Часть 2. Черниговская губерния... – С. 113.

23. Опис Новгород-Сіверського намісництва... – С. 35.

24. Топографічний опис... – С. 115.

25. Щодо більш ранніх часів Л. Пляшко зауважує: «В свідомості населення XVIII ст. власне місто було відділене від околиць (підварків)» (Пляшко Л.А. Подорож до міста... – С. 23).

26. Топографічний опис... – С. 78.

27. Описи Київського намісництва... – С. 85.

28. Топографічний опис... – С. 115.

29. Цит. за: Есипов Г.В. Путешествие императрицы Екатерины II в южную Россию в 1787 г. // КС. – 1890. – Т. XXXII. – Январь. – С. 114-115.

30. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник... – С. 459; Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 199.

31. Скорочення такі: зм – змішане, пп – підвищене плато, н – низина.

32. В «Описании города Чернигова в 1766 году» згадуються «в старом городе улиц три <...> а в новом городе и за городом больших улиц четыре», тобто всього 7 вулиць (Военно-статистическое обозрение ... Том XII. Часть 2. Черниговская губерния... – С. 114).

33. У «Географічному опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786) окремо згадуються «форштат» і «Предградская Слободка» (Описи Київського намісництва... – С. 55).

34. У «Географічному описі Київського намісництва з усіма повітами» (1786) – 3 передмістя (Там само. – С. 59)].

35. У «Географічному опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786) йдеться по поділ Золотоноші на 2 частини, перша з яких включає власне місто і передмістя Струнковці, а друга – передмістя Рудковці і Зозулівку (Там само. – С. 85)].

36. У «Географічному описі Київського намісництва з усіма повітами» (1786) розділяється на 8 частин (Там само. – С. 68).

37. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 192-193, 199.

38. <Зуев В.> Путешественныя записки... – С. 216.

39. В. Вечерський припускає, що то був «найпоширеніший на Полтавщині тип замку» (Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 199).

40. Вобан, Себастьян Ле Претр де (1633-1707) – видатний французький військовий інженер, чиї прийоми фортифікації використовувались до початку ХХ ст., а збудовані фортеці оголошені Всесвітнім спадком людства.

41. Немає відомостей щодо Сосницького замку.

42. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 199.

43. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины... – С. 58; Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг... – С. 7.

44. Подорожні кінця XVIII – першої чверті ХІХ ст. залишили здивовані відгуки про стан лівобережних фортець, екстраполюючи його на часи великих воєн першої половини ХІХ ст., як от академік П. Паллас: «Коли бачиш невеликі земляні укріплення цього місця <Полтави>, стає незрозумілим, як такий полководець, як Карл ХІІ, не спробував взяти приступом, не вагаючись, це місто» (Паллас П.С. Наблюденія... – С. 215).

45. Ще щодо чотирьох міст немає відомостей.

46. Репан О., Старостін В., Харлан О. ПАЛІМПСЕСТ: поселення ХVІ-ХVІІІ ст. в історії Дніпропетровська. – К.: «Українські пропілеї», 2007. – С. 43.

47. Дані щодо Новгород-Сіверського відсутні.

48. Знову ж таки, у 1781-1782 рр. В. Зуев застав іще одні ворота (із трьох виїздів) у Кременчуці (<Зуев В.> Путешественныя записки... – С. 216).

49. Топографічний опис... – С. 105, 110.
50. Полтавщина: Енциклопедичний довідник... – С. 543.
51. Аналізуючи чотири плани Глухова, які склалися через 30-40 років, М. Цапенко вказує ще й на поступові зміни обрисів берегів, річок, озер і низин, що певним чином впливало на зміни планувальної структури міст Лівобережжя (Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины... – С. 58).
52. Там само. – С. 5. Втім, автор цитати, вочевидь, не враховує масштабну дерев'яну забудову після двох пожеж, які у середині і наприкінці XVIII ст. знищили місто майже вщент.
53. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник... – С. 459.
54. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 193.
55. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины... – С. 56.
56. Топографічний опис... – С. 55.
57. Описи Київського намісництва... – С. 59, 68.
58. Щодо двох міст (Чернігів, Золотоноша) немає відомостей.
59. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. VIII. – С. 249.
60. Пляшко Л.А. Подорож до міста... – С. 27, 38.
61. Потім цей поділ було закріплено Штатом про гарнізони від 19 квітня 1764 р.
62. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XVI. – с. 251; ПСЗ РИ. – Т. XLIII. – Ч. 1. – Царствование Государыни Императрицы Екатерины II. – С. 135.
63. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXII. – С. 450-451.
64. Там само. – С. 507.
65. Гармати ліквідованих фортець було перевезено до Київського арсеналу. Потім частина чернігівських гармат повернулася до міста і прикрасила собою бульвар (Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 3. Полтавская губерния. – СПб., 1848. – С. 89; Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина... – С. 375-376; Военно-статистическое обозрение ... Том XII. Часть 2. Черниговская губерния... – С. 128).
66. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXV. – С. 613-614.
67. Городские поселения... – С. VI; Суслов А.И. Планировка и застройка центра Ярославля по регулярному плану 1778 года // Краеведческие записки. – Ярославль: Ярославское книжное издательство, 1956. – Вып. 1. – С. 153.
68. Урбанізаційні процеси на Лівобережній Україні розвивалися в рамках загальноімперської урбанізації XIX ст., початком якої прийнято вважати 1811 р. (Мионов Б.Н. Русский город... – С. 29).

В статтє анализується структура раннесовременных городов-крепостей Левобережной Украины на рубеже XVIII-XIX вв.

Ключевые слова: крепость, город, предместье, замок.

The paper concerns the structure of early modern towns-castles in the Left Bank Ukraine at the turn of the XVIII-XIX centuries.

Key words: fortress, town, suburb, castle.

Інна Непотенко

●

ОФІЦІЙНІ ТА НЕОФІЦІЙНІ ФОРМИ ВІДПОЧИНКУ У СИСТЕМІ «ПРАВИЛЬНИХ» ПРАКТИК ДОЗВІЛЛЯ 1920-х рр. (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ЧЕРНІГОВА)

Стаття присвячена аналізу офіційного та неофіційного відпочинку городян 1920-х рр. У ній показано зміни у культурному побуті чернігівців за радянської влади та вплив традиційних і нових форм дозвілля на повсякденне життя міських жителів.

Ключові слова: відпочинок, дозвілля, свято.

Після встановлення радянської влади розпочалися перетворення на всіх рівнях життя. Змінився і культурний побут городян. Узвичаєний відпочинок не відповідав пропагованим більшовицьким ідеям. Відтак запроваджувалися нові форми дозвілля та відбувалася підміна традиційних свят новими.

Спираючись на масив опрацьованих джерел (законодавчі, документальні, статистичні, судово-слідчі та періодику), відпочинок міських жителів у 1920-х рр. доцільно розподілити на два види – офіційний та неофіційний, кожен з яких у свою чергу включав певні їх різновиди.

Офіційний відпочинок складався з буденної та святкової його форми. Буденна передбачала передсвяткові зібрання, організацію та підготовку торжеств як міста, так і самих мешканців, а святкова – активну участь городян у святкових заходах за наперед запланованим сценарієм.

У 1920-х рр. свята у Чернігові та інших містах почали ділити за ступенем значущості: найважливіші відносили до категорії революційних, а решту – називали особливими. До революційних входили всі ті, що були введені за радянської влади: 8 Березня – свято робітниць, 18 березня – День Паризької комуни, 19 березня – День повалення самодержавства, 1, 2, 3 травня (з 1928 р. 1 та 2 травня) – дні Інтернаціоналу, 7-8 листопада – роковини Жовтневої революції. Проте найбільш масовими та організованими з-поміж революційних свят були 1 Травня та річниці Жовтневої революції. Особливими були традиційні свята, що залишилися серед дозволених: Новий рік, страсна субота, другий день Великодня, зелені свята, спас та Різдво¹. Власне в залежності від свята і формувалося подальше проведення городянами дозвілля у вихідні².

Газети 1920-х рр. писали, що городяни сприймали чергове революційне свято як віру у краще майбутнє. Однак, скоріш за все, у час уніфікації життя, побудови нового суспільства та людини з «правильними» поглядами свята для міських жителів ставали своєрідним засобом, що тимчасово переривав їхню рутинну повсякденність.

За радянської влади рівності у ставленні до всіх категорій населення не було: прихильність влади та надання привілеїв для одних категорій (робітники, службовці, учні, червоноармійці) компенсувалась за рахунок інших (кустарі, ремісники, особи вільних професій*, нетрудові**). Тому у святах брали участь лише «трудящі», військові,

---

*. Особами вільних професій вважалися лікарі та решта медичного персоналу, юристи, інженери, літератори, художники, особи розумової праці, для яких зарплата не була основним джерелом доходів;

** до категорії нетрудових входили – господарі підприємств, посередники, всі особи, які отримували дохід від власного капіталу.

© Непотенко Інна Василівна – аспірантка інституту історії, етнології та правознавства ім.О.Лазаревського ЧНПУ.

учні та, за умови членства у одній з профспілок міста, решта категорій населення³.

1 Травня вважалось "праздником труда и всех трудящих"⁴. Уперше чернігівці відзначили його у 1917 р. Свято спочатку проходило три дні – 1, 2 та 3 травня. Однак починаючи з 1928 р. тривалість святкування була скорочена до двох днів⁵. Міські жителі за день до свята закінчували роботу в установах о 15 год., а на підприємствах працювали замість 8 год. – 6 год. У день свята вони на роботу також не виходили. Впродовж святкового відпочинку майже всі крамниці міста, за винятком чергових, були зачинені⁶. Відтак у звільнені від роботи передсвяткові та святкові дні городяни долучали до активної підготовки та участі у святкових заходах⁷.

Власне не лише саме торжество, а й період організації свята вносив у буденне життя городян елемент святковості. Процес підготовки до революційних свят варто розподілити на індивідуальний та суспільний⁸. На декілька днів звичний ритм життя городян та міста змінювався. На сторінках преси змальовувався настрій жителів під час приготувань до свята: "Подготовка к празднику шла полным ходом, она началась еще за два дня до 1 мая. На лицах людей были видны улыбки, они с удовольствием преобразали город, поскольку подготовка к празднику поднимает настроение и вселяет надежду на мирное и стабильное будущее"⁹.

Напередодні створювалася спеціальна комісія, що займалася питанням організації святкового маршруту та здійснювала контроль над профспілками міста, які в свою чергу слідували за участю в ньому своїх членів¹⁰. Прикрашенню міста відводили особливу роль. Кожен кварталом (згодом житловий кооператив) чіпляв на підвідомичі йому будинки червоні прапори. Трибуну, з якої виступали політичні діячі, прикрашали аркою, за якою висів плакат. "На плакате была изображена битва воинов. Фон был темно-зеленым, с использованием желтого и красного цвета. Плакат над трибуной изображал всадника, мчащегося на лошади с факелом в руке, а позади него горят здания"¹¹.

Поряд з колективними заходами щодо організації свята відбувалися й індивідуальні приготування їх учасників. У 1920-х рр. святковий одяг став неодмінним символом торжества, віри та прославлення існуючої влади. Тому на мітинги чернігівці зобов'язувалися приходити у святкових костюмах. Таким чином, їх особиста підготовка розпочиналася з пошуку відповідного наряду¹². Готовий одяг коштував дорого, та й на початку 1920-х рр. його у крамницях було обмаль. Аналіз даних бюджетних обстежень чернігівців доводить, що за пошитий святковий одяг городяни платили значно менше, ніж за готовий. Тому, виходячи з витрат на нього та фінансових доходів чернігівців 1920-х рр., пошитий одяг могло собі дозволити значно більше місцевих жителів. Найчастіше готовий одяг купували чернігівці з середніми (частка зарплати яких у сукупному місячному сімейному доході наприкінці 1920-х рр. становила не менше 50 руб.) та високими (зарплата 100 руб. і більше) статками¹³. У масі своїй тканину у магазинах купували робітники та службовці по пайових книжках та члени профспілок, для яких у кооперативних магазинах Чернігова діяла 10 % членська знижка¹⁴. Решта категорій городян за тканиною йшла на базари міста, де ціни були вищими в середньому на 10-15 %. Однак дефіцит сукна у місцевих крамницях підштовхував і робітників та службовців йти за ним на базар¹⁵.

Своєрідною ознакою підготовки самих чернігівців до свята була їхня передсвяткова метушня у пошуках потрібного. Аби встигнути придбати одяг чи сукно, городяни йшли до магазинів спозаранку¹⁶. Юрба скупчувалася не лише поблизу промислових, а й біля продуктових магазинів¹⁷. Алкогольні напої у дні свят продавати заборонялося, однак "в праздник найдется чем угостить, кроме закусок". Мається на увазі спиртні напої, нелегально придбані у місцевих ларках¹⁸.

Після закінчення святкового прибирання міста 30 квітня робітники та службовці збиралися у робітничих клубах, де слухали доповіді про важливість 1 Травня. О 10 год. святкового дня всі члени спілок збиралися по своїх спілках, о 10:30 год. йшли до «Палацу праці» та організовувалися в колони у визначеному порядку. Колективи проходили до площі Диктатури Пролетаріату (перед Спаським та Борисоглібським соборами) об 11 год., де відбувався мітинг¹⁹.

По обіді розпочиналася неофіційна частина – вечірні святкування учасників першотравневого свята: діти дошкільного віку йшли у театр на спектакль, школярі та трудящі – на вечірні фільми та святкові вистави. Свято закінчувалося феєрверком²⁰. У день 1 Травня на Валу до пізнього вечора грала музика – духовий оркестр. Інші категорії населення мали можливість подивитися святкову кінострічку, щоправда, купивши напередодні квиток. Наступного дня, 2 травня, фізкультурники демонстрували свої досягнення на площі Диктатури Пролетаріату. У робітничих клубах увечері проходили концерти. 3 травня по окремих профспілках їх члени організували вільні прогулянки, маївки та катання на р. Десна²¹. Однак наприкінці 1920-х рр., після відміни третього вихідного, маївки трудящі вже не проводили.

Не меншого значення надавали святкуванню чергової річниці Жовтневої революції, або Дня Пролетарської революції. Підготовка та проведення були подібними до святкування 1 Травня²². Хоча було кілька відмінностей. По-перше, місто на час святкування річниці Жовтневої революції прикрашали масштабніше зі встановленням замість однієї (1 Травня) – чотирьох арок, які ввечері яскраво сяяли²³. По-друге, за день до чергової річниці Жовтневої революції до кожного з робітничих клубів запрошували учасників революції, які ділилися своїми спогадами. Після чого очевидців революції городяни, що входили до того чи іншого клубу, збирали на передсвяткові концерти²⁴. Ще однією відмінністю було влаштування карнавалів, які проводили в робітничих клубах. Тому в них брали участь виключно діти робітників, службовців та членів профспілок, до яких входили і чернігівці інших категорій, однак у меншій кількості. Карнавали відбувалися після демонстрації та тривали до початку демонстрації вечірніх фільмів – з 17 до 20 год.²⁵

Таким чином, масштабність влаштованих упродовж 1920-х рр. революційних свят з їх неодмінними атрибутами – прикрашеним містом, святковим убранням, оркестром та урочистою ходою – застосовувалися як специфічні візуальні елементи навіювання щасливого майбутнього.

Інші революційні свята проходили у Чернігові не так масштабно, обмежуючись скороченням робочого дня, виступами городян на святкових засіданнях та їх участю у мітингах. Крім того, неодмінною залишалася вечірня програма з переглядом чернігівцями «правильних» п'єс та фільмів²⁶.

У всіх офіційних документах та періодиці відзначалося, що святкування революційних свят «трудящі» міста закінчували вечірнім переглядом революційних картин та вистав, приурочених до свята²⁷. Однак залучення до характеристики дозвілля чернігівців масиву своєрідних джерел – скарг та доносів – доводить, що чимало городян у 1920-х рр. збиралися на застілля. Так відпочивали чернігівці і до революції, за винятком того факту, що у 1920-х рр. вони ходили один до одного вже не для того, аби відсвяткувати релігійне свято, а революційне.

Що стосується неофіційного відпочинку, то він мав строкатішу структуру. Спираючись на такі критерії, як масовість, характер та ступінь участі в них чернігівців, ми поділили неофіційний відпочинок на дві форми: суспільно-побутову (буденні засідання, суботники, недільники, «тижні чистоти») та індивідуально-побутову (відвідування театрів, кіно, Валу).

Суспільно-побутова форма проведення позаробочого часу була післяреволюційним нововведенням та одночасно відгалуженням пролетарського відпочинку. Власне введення в обіг терміну пролетарський відпочинок та постійне його вживання, як у пресі, з одного боку, так і серед городян, з іншого, означало колективне проведення позаробочого часу. Він стосувався усіх форм дозвілля, у яких брали участь «трудящі» міста. Відтак, практично весь вільний час – від щоденних післяробочих зібрань до масових прибирань міста у вихідні – городяни перебували у вирі суспільного життя, що автоматично зводило до мінімуму час для індивідуального відпочинку.

Більшість вихідних городяни проводили на суботниках, недільниках та «тижнях чистоти». Їх систематично організували впродовж 1920-х рр. та залучали якомога більше місцевих жителів. В основному вони влаштувалися для прибирання міста з метою поліпшення його санітарного стану, рідше – для святкового прикрашення

Чернігова. На таких заходах городяни трудилися майже увесь вихідний. Час від часу по закінченні роботи чернігівців відправляли до театрів та кіно, де демонстрували п'єси та картини, присвячені важливості праці, що було своєрідною нагородою за роботу, з одного боку, та слугувало додатковим приводом для колективного дозвілля з просвітницькою метою, з іншого. Відтак, суботникам, недільникам та «тижням чистоти» у 1920-х рр. надавали значення святковості, переконуючи, що колективна праця впродовж усього вихідного важлива та урочиста.

Вихідних, під час яких городяни не долучали до різного роду колективних форм відпочинку, було досить мало. Розподіл вільного від колективного відпочинку вихідного залежав від ряду чинників: фінансових статків, категорії населення, до якої кожен з них відносився, та кількості вільного часу. Третину буденних вихідних працюючі жителі Чернігова проводили вдома за різного роду заняттями чи організовували культурний відпочинок самотужки – похід на Вал чи у театр. У вільні вихідні працюючі дружини, як правило, займалися хатніми справами, чоловіки – грали у лото чи карти, молодь читала книги чи йшла на Вал, городяни похилого віку – на Вал послухати радіо чи збиралася біля домівок²⁸. Про один з таких днів 1923 р. пересічних робітників лікарні один з них згадував: «Воскресенье, у железных ворот больницы 25 октября группа санитаров и санитарок усердно счелкают семечки. В жилище чисто, жена готовит обед, муж с сослуживцами дуэт в «дурачка». В одной комнате проживает 2 семейства. Трое из женщин наводят блеск, спешат на Вал, одна остается книгу читать. В это время на кухне 4 человека чистят картошку, перебирают фасоль»²⁹. Однак, у періодиці, як одному з засобів агітаційного впливу, підкреслювали важливість нових звичаїв та безглуздість старих, не властивих новій радянській людині: «Одна с девушек не пошла прогуляться на Вал, а осталась читать книгу и выяснилось, что она считала полезным не протирать лишний раз обувь, а заняться полезным делом»³⁰.

До релігійних свят радянська влада ставилася вороже, оскільки, вбачала у церкві загрозу – організацію, яка користувалася неабияким авторитетом серед населення та конкуруючий орган впливу. Тому за допомогою преси та агітаційних кампаній намагалася довести її пагубність, переконуючи городян у необхідності відмови від їх святкування³¹. Однак для того, аби знищити старе, необхідно було запропонувати щось інше. Тому традиційні релігійні свята стали підміняти новими – такими, що відповідали принципам радянської ідеології.

Антирелігійні кампанії організовували з року в рік упродовж 1920-х рр. Шпальти газет рясніли подібними антирелігійними статтями "... попівські молитви є не що інше як хитрий маневр, щоб відволікти трудящих від боротьби робітничого класу..."³², "у період соціалістичного будівництва, швидкої реконструкції народного господарства класові вороги намагаються використати всі можливості, щоб перешкодити перебудові країни на соціалістичних засадах. Раса церковників – одна з улюблених фортець, звідки чорносотенці разом з духівництвом намагаються шкодити нашій справі..."³³. Крім пропаганди, було започатковано виставку «Релігія чи наука» для наочної демонстрації «релігійного обману»³⁴. Кількість залучених до ознайомлення з виставкою та прослуховування на цю тему лекцій щороку впродовж 1920-х рр. зростала: 1926 р. за півроку роботи, наприклад, на ній побувало 2385 осіб, з яких робітників – 6 %, службовців – 9 %, учнів – 15 %, червоноармійців – 7,7 %³⁵. За рік їх чисельність зросла вдвічі³⁶. Власне, всі дії були направлені на доведення неможливості існування у житті нової людини церковної релігії.

Антирелігійна пропаганда була дієвою. У першій третині 1920-х рр. робітники почали масово відмовлятися від святкування пасхальної неділі та вносили пропозиції щодо перенесення вихідного на понеділок³⁷.

Специфічною формою відпочинку міських жителів був санаторій. У 1920-х рр. будинки відпочинку виконували роль своєрідного зразка щасливого життя, про яке весь час розповідали з трибун всесоюзного та регіонального значення. Недарма будинки відпочинку, зокрема Чернігівський, мали водопровід, електрику, телефон, що для більшості було недоступною розкішшю. Крім того, на його території був фруктовий сад. Головним чином у санаторіях відпочивали передові трудящі, котрі отримували

путівки як нагороду за кращу від інших роботу, та ті, хто потребував лікування³⁸. Відтак, найбільше (75–80 % усіх відпочиваючих) до будинків відпочинку потрапляло робітників та службовців, 6-7 % – студентів, решту складала інші категорії відпочиваючих, що були членами однієї з профспілок міста³⁹. Таким чином, потрапляючи до будинків відпочинку, забезпечених комфортними умовами, городяни мали змогу особисто переконаватися у можливості світлого майбутнього.

Найчастіше чернігівців направляли до місцевих будинків відпочинку. Через низьке фінансування Чернігівської окружної страхової каси, що у 1920-х рр. займалася питанням забезпечення чернігівців путівками, можливість потрапити на відпочинок до Одеси, Криму чи Кавказу була мізерною. Для прикладу, за п'ять місяців 1925 р. за її сприяння у місцевих будинках відпочинку побувало 450 чернігівців, тоді як на інших курортах тільки троє – один на Кавказі та двоє в Криму⁴⁰.

Упродовж 1920-х рр. у Чернігові діяло два будинки відпочинку – Подусівський та Чернігівський. Обидва вони були невеликими, перший міг прийняти 45 осіб, другий – 60. Курортний сезон тривав в одному – з 15 травня по 1 вересня, а в іншому – з 1 червня по 1 жовтня. Про відпочинок городяни відгукувалися в цілому позитивно: «Ранок. Встаємо і одягаємося тихо, щоб не розбудити наших товаришів, які ще сплять. А нам не спиться, більшість з нас по звичці встає о 6 годині ранку. Встали, гарно покупалися у Десні, яка тут поряд. О 9 год. – здоровий сніданок. Він проходить на повітрі за двома довгими столами, де розміщується 60 душ. Після сніданку всі розходяться хто куди: до парку, грати в шахи, кататися на човні, полежати на сонці. Після вечері молодь співає, танцює, грає. Всі тут живуть дружньо»⁴¹. Місцева преса, виходячи з ідеологічних засад, вказувала на єдиний недолік місцевих будинків відпочинку – обмаль книжок, газет, пересувних бібліотек та читалень у них⁴². Майже кожного дня у будинках відпочинку влаштовували дискусії та засідання. Відтак, навіть під час такого відпочинку ідеологічний вплив не припинявся.

Такі форми відпочинку, як театр, кіно та радіо у 1920-х рр. стали одночасно і буденно-святковими атрибутами відпочинку міських жителів, і засобами впливу на масову свідомість городян, специфічним агітаційним елементом скеровування жителів у «правильне» русло нового життя.

У Чернігові 1920-х рр. було два театри: театр ім. 25 Жовтня, або театр української держдрами (з 1926 р. український радянський драматичний театр), розрахований на 375 місць, та невеликий театр (будинок, клуб) ім. К. Лібкнехта.

Обидва театри працювали щодня, крім понеділка⁴³. Спектаклі йшли з 19 год. вечора до 1 год. ночі⁴⁴.

Вистава у театрі демонструвалася широкому загалу лише в тому випадку, якщо отримувала позитивний відгук та дозволялася після її обговорення спеціальною комісією. Фактично, городяни позбавлялися права вибору, вони так чи інакше «насолоджувалися» переглядом наперед визначених вистав чи картин у ході свят, планових колективних профспілкових переглядів. Хоча, з іншого боку, похід у театр допомагав чернігівцям дещо урізноманітнити їх буденне життя. П'єси, які дивилися чернігівці, носили побутовий, героїчний та більшою мірою революційний та агітаційний характер. Напередодні або по закінченні чергової п'єси, у місцевій пресі йшло її коментування, з метою єдино правильного сприйняття побаченого городянами. Про показ вистав городяни дізнавалися кількома способами – з оголошень у газетах та з театральних афіш⁴⁵.

У театрах Чернігова вартість квитка залежала від місця: найдорожче (75 коп.) коштували розташовані найближче до сцени, найменше – місця подалі від сцени (25 коп.)⁴⁶.

Практично повна відсутність декорацій, непривабливий вигляд театру та низька фінансова забезпеченість спричиняли низьку кількість відвідувань театрів міста⁴⁷. Власне, найчастіше ходили до місцевих театрів робітники, службовці та члени профспілок інших категорій населення, чиє відвідування було однією з обов'язкових програм під час урочистих заходів. У святкові дні члени профспілок купували квитки по занижених цінах чи йшли на ті вистави, що у святкові дні демонструвалися безкоштовно⁴⁸.

Індивідуально вони ходили до театрів досить рідко. Бюджетні обстеження городян засвідчують, що кількість відвідувань жителями Чернігова театру у вихідні залежала від їх місячного доходу: чернігівці, що мали середній та високий сукупний заробіток (приробітки та заробіток наприкінці 1920-х рр. яких становили не менше 45 руб. на міс.), ходили не колективно до театрів не частіше разу на кілька місяців, а жителі Чернігова з низькими статками – не більше ніж тричі на рік, а то й взагалі не ходили⁴⁹.

Щодо кіно, то впродовж 1920-х рр. у місті працював один пересувний кінематограф, який до того ж показував один і той же фільм протягом двох-трьох тижнів⁵⁰ та «стаціонарне» державне кіно⁵¹. Отож у 1920-х рр. кіно у більшості городян 1920-х рр. асоціювалося зі святковим відпочинком, адже під час торжеств вони мали змогу зібратися на перегляд кінокартини. У 1920-х рр. транслювали німі фільми⁵². Для залучення більшої кількості «трудолюбивих» до перегляду на окремі кінокартини для членів профспілок надавали 40% знижки⁵³.

Встановлення у місті радіоприймача стало на початку 1920-х рр. також святою подією у житті городян. Перший радіоприймач запрацював у Чернігові 30 квітня 1920 р. і був установлений навпроти Катерининської церкви⁵⁴. Протягом 1920-х рр. кількість вуличних радіоприймачів у місті зростає до восьми. Вони регулярно транслювали радіопередачі з міст Радянського Союзу та з-за кордону⁵⁵. Для прослуховування першої радіопередачі, що відбулася 7 листопада 1925 р., чимало місцевих жителів збиралося у центрі, немов на свято⁵⁶.

У 1920-х рр., особливо в останній їх третині, більша частина пересічних чернігівців, ходила на площу, щоб послухати радіо. Для городян 1920-х рр. це був своєрідний відпочинок, який вони могли собі дозволити у неділю чи під час свят. Збільшення чисельності відпочиваючих після появи у місті радіоприймача підтверджувало встановлення вдвічі більше від запланованої кількості лавок в радіусі дії репродуктора. Відтак, за допомогою радіоприймача тихий вихідний оживав під голос диктора. Перші чотири роки трансляція тривала лише годину, а починаючи з 1928 р. радіоприймач уже працював близько 5 год.⁵⁷ З середини 1920-х рр. радіоприймачі встановлювали і в будинках. На кінець 1927 р. у місті вже було 50 радіокористувачів⁵⁸. Уперше розклад роботи постійно діючого радіоприймача був надрукований у газеті "Червоний стяг" 17 листопада 1928 р.: 18.15 – "Робоча радіогазета"; 19.10 – "Комсомольська правда" по радіо; 19.40 – "Музичний антракт"; 20.00 – "Крестьянская газета" по радіо; 21.00 – "Концерт для селян"; 21.45 – "Бесіда для селян про призов 1926"; 22.00 – "Популярний концерт"⁵⁹.

1 лютого 1928 р. на місцевій приймальній радіостанції було налагоджено трансляцію по робітничих клубах, де після прослуховування їх члени займалися активним обговоренням⁶⁰. Відтак, роль радіо у житті городян упродовж 1920-х рр. змінилася – від виняткового засобу відпочинку до агатаційно-просвітницького.

Окрім дозволених та популяризованих форм дозвілля, у 1920-х рр. продовжував існувати і тиньовий відпочинок: азартні ігри, послуги повій та «попивки». Незважаючи на колективний осуд та покарання, чимало чернігівців використовували такий відпочинок або для урізноманітнення власного дозвілля, або не бажаючи відмовлятися від традиційного для них відпочинку. Однак він виходив за межі дозволеного і вважався пережитком минулого, що потребував остаточного викорінення.

За офіційними документами, впродовж 1920-х рр. Чернігівський окружний виконавчий комітет видав декілька розпоряджень (1920 р., 1923 р., 1926 р. та 1929 р.) про запровадження табу на проведення «запальних ігор»⁶¹. Однак вони були мало-ефективними, городяни і далі продовжували підпільно грати⁶². Власне до середини 1920-х рр. азартні ігри побутували серед чернігівців досить активно⁶³. Для одних це було разове захоплення, для інших гра перетворювалася на постійний заробіток. Найчастіше ігри відбувалися у покинутих будинках чи малолюдних місцях. У другій половині 1920-х рр. чисельність чернігівців, що були помічені за підпільною азартною грою, ставала дедалі меншою. Взнаки далось залучення городян до інших видів дозвілля, які практично займали весь вільний час городян. Однією з причин створення широкого спектра офіційних та неофіційних форм відпочинку було бажання тим

самим викоринити небажаний. Крім того, на зменшення частки учасників азартних ігор у другій половині 1920-х рр. вплинуло суттєве зменшення чисельності безпритульних на вулицях міста, кількість яких серед гравців чи членів азартних команд була найбільшою. До того ж дієвою виявилася агітаційна робота щодо неприйнятності підпільних ігор. Тому до кінця 1920-х рр. кількість бажаючих зіграти почала знижуватися: у порівнянні з серединою 1920-х рр. до кінця 1920-х рр. чисельність городян, що так відпочивала, скоротилася втричі.

Ігри у 1920-х рр. поділялися на запальні та незапальні. До незапальних належали лото, більярд та кеглі. Грати в них городянам дозволялося лише після отримання дозволу від округового адміністративного відділу⁶⁴. У лото мали право грати всі городяни, яким виповнилося 18 років, за винятком червоноармійців та дітей⁶⁵. До запальних відносилася «гра на гроші, в якій наслідки гри залежать не від уміння, а від випадку». Запальні ігри включали: карти («конфетка», «наперстки», «двадцять одно», «дев'ятий вал») та «три листки»⁶⁶. Таке розмаїття азартних ігор засвідчувало їх популярність серед чернігівців та гостей міста.

Упродовж 1923–1925 рр. у Чернігові працював клуб «Казино». Він став єдиним легальним місцем, у якому дозволялося грати в запальні ігри. «Казино» працювало з 7 год. вечора до 2 год. ночі. Офіційно приводом до відкриття стала нагальна необхідність у зборі коштів для потреб безпритульних дітей. Проте насправді влада намагалася легалізувати гральну справу, знищивши підпільні ігрові будинки та поповнивши місцевий бюджет. Відвідувати клуб могли не всі. Приходило до «Казино» заборонялося червоноармійцям, комсомольському складові, учням, неповнолітнім та нетрудовим⁶⁷.

Однак досягти бажаного не вдалося. Легалізована гра не приносила прибутків, оскільки ставки тут були вищими, ніж у підпільних будинках. Крім того, більшість городян остерегалася відкрито приходити до «Казино», аби в подальшому не бути покараними. Відтак, у 1920-х рр. чернігівці, що бажали зіграти, ходили до підпільних будинків. Їх влаштовували групи азартних гравців у складі 4–8 учасників, що мали свою ієрархію та обов'язки⁶⁸. Достеменно їх кількість по Чернігову невідома. Однак більшість донощиків називали 5–7 таких азартних будинків. Зі свідчень городян вдалося дізнатися місцезнаходження двох із них – по сучасних вул. Шевченка, біля Красного мосту, та по вул. Мстиславській⁶⁹. Решта були на околицях міста, у пустуючих напівзруйнованих будинках та квартирах – неподалік Єлецького монастиря та за музеєм українських старожитностей В.Тарновського (нині бібліотека юнацтва)⁷⁰, де без зайвого галасу та у спокійній обстановці проводились ігри⁷¹. Значно рідше підпільну гру влаштовували самі городяни, збираючись по кілька осіб у одного з бажаючих пограти⁷². Найбільшою популярністю в середині 20-х рр. XX ст. користувалась «конфетка». 77 % усіх зафіксованих випадків азартних ігор у 1920-х рр. припадало саме на цю гру⁷³. У будь-яку з азартних ігор ставками слугувало все, що могли запропонувати городяни, – гроші, продукти, одяг⁷⁴.

Ще одним тіньовим способом проведення вільного часу городянами був відпочинок з повією. Після революцій з легальною проституцією було покінчено. Ставлення до проституції у 1920-х рр. було досить негативним та категоричним. Її вважали «наиболее характерным перерождением капитализма, создающим разрушительное влияние на физические и моральные силы трудящихся»⁷⁵. Для того, аби припинити поширення проституції та зменшити кількість охочих скористатися послугами повій, профспілки влаштовували усні та письмові агітаційні кампанії щодо її пагубності та зображали проституцію як деструктивне суспільне явище. Однак слід враховувати, що серед членів профспілок були й ті, що вдень пропагували ідеї шкідливості проституції, а вночі відвідували будинки розпусти. Для боротьби з проституцією та контролем над повіями була створена спеціальна комісія при губернському виконавчому комітетові. Повії направляли на добровільне та примусове лікування до місцевих лікарень, а керівників «домов разврата и притонов» притягували до судової відповідальності⁷⁶. Однак, незважаючи на всі ці заходи, чисельність повій та їх місцевих клієнтів не зменшувалася.

Повії працювали або у підпільних закладах, або самотужки. Відтак, «коханья за

гроші» чоловіки Чернігова знаходили кількома способами. Найпоширенішим було звернення місцевих жителів до підпільних будинків, які за радянської влади називали «домами притонів і разврата»⁷⁷. Точної кількості таких закладів у місті нами не знайдено. Власне, будинки розпусти облаштовували у приватних оселях. Кількість повій у них була невеликою – від двох до п'яти. Як правило, вони працювали по вихідних. У типовому будинку розпусти лунала музика та клієнти грали в азартні ігри. Часто-густо будинки розпусти викривали після скарг сусідів, яким заважали «девицы, которые устраивают ночные гуляния»⁷⁸. У близько половини випадків затримували не лише повій та організаторів, а й клієнтів. Відтак, для тих, кому не пощастило, відпочинок перетворювався на покарання.

Повіями були безпритульні, вихованці місцевих дитбудинків, біженці чи служниці. Крім того, ними ставали вдови без постійного місця роботи. Всі вони прагнули прогледувати себе або своїх рідних чи отримати житло. Будинки розпусти відвідували практично всі категорії городян. Усе залежало від їх фінансової забезпеченості та зайнятості. Найбільш суспільно зайняті «трудящі» міста користувалися послугами повій кожну третю неділю, решта – кожну другу-третю. Їх клієнтами були городяни з середнім та високим доходом. На початку 1920-х рр., враховуючи нестабільну грошову ситуацію, платили тим, чого найбільше потребували повії, – продуктами, милом. У другій половині 1920-х рр. внаслідок стабілізації валюти основною платою стали гроші.

Щодо кількості та соціального статусу городян, що проводили час у будинках розпусти, то на середину 1920-х рр. близько 14 % чернігівців заразилися від повій, з яких тільки 3 % у нетверезому стані та без постійного місця роботи⁷⁹. Всі інші були працівниками різних соціальних категорій. Деякі городяни (приблизно 2 %) «розважалися» з власними служницями⁸⁰. Більше третини від усіх користувачів послугами повій були робітники та службовці⁸¹. Таким чином, незважаючи на постійну зайнятість у офіційних формах дозвілля та пропагування «правильного» відпочинку, деякі з них не могли відмовитися від тих, що так старанно намагалися відгородити від працюючих радянська влада.

Нерідко клієнтів будинків розпусти звинувачували і у «попойках» (відпочинку з самогоном)⁸². Такий відпочинок влаштовували в основному гравці азартних ігор чи звичайні мешканці, що пили самогон. Після встановлення радянської влади споживати самогон стало заборонено. Одна за одною видавалися постанови про притягнення винуватців до адміністративної відповідальності⁸³. Однак досить часто впродовж 1920-х рр. до правоохоронних органів надходили скарги сусідів чи свідчення очевидців на «попойців»⁸⁴. Відтак, його споживання вважалося злочином. Тому такий відпочинок вважався неприйнятним та ставав в один ряд з іншими його забороненими формами – проституцією та грою в карти⁸⁵.

Таким чином, у 1920-х рр. існувало чимало форм відпочинку. Багато з них було запроваджено радянською владою. Для залучення якнайбільшої кількості городян до нових, революційних та зменшення часу для неприйнятних у новому суспільстві свят застосовувалися різні методи – від пропаганди до надання пільг у різних сферах життя. Ставлення до традиційних свят було переглянуто: одні дозволяли святкувати, інші – забороняли. Відтак, діюча політика радянської влади щодо відпочинку фактично призвела до трансформування індивідуального дозвілля городян у суспільне, перетворивши його на колективну, уніфіковану форму проведення позаробочого часу. Хоча попри всі заборони, осуди та покарання чимало городян у 1920-х рр. продовжувало організовувати своє дозвілля звичним шляхом, проте вже не відкрито, а підпільно та нелегально.

1. Дні відпочинку // Червоний стяг. – 1929. – 17 лютого. – С. 4.; Про дні відпочинку // Червоний стяг. – 1926. – 1 січня. – С. 4.

2. Там само.

3. К вопросу быта // Красное знамя. – 1923. – 16 сентября. – С. 3.

4. Сегодня – праздник // Красное знамя. – 1923. – 1 мая. – С.1.

5. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР, издаваемый Управлением Делами Совета Народного Комиссаров Союза ССР и Совета Труда и Оборона. – 1928. – С. 707.
6. План проведения демонстрации Октябрьской революции // Красное знамя. – 1922. – 5 ноября. – С.4.
7. Наказ // Робітничий шлях. – 1926. – 30 квітня. – С. 4.; Первое мая – праздник труда // Известия. – 1919. – 1 мая. – С. 1.
8. К празднованию 1 мая. – 1923. – 28 апреля. – С. 2.; Празднование важного праздника // Красное знамя. – 1923. – 1 мая. – С. 1.; Благоустройство города // Красное знамя. – 1923. – 2 июня. – С. 4.
9. Первомайские дни в Чернигове // Червоний стяг. – 1926. – 4 мая. – С.2.
10. План демонстрации по г. Чернигову // Червоний стяг. – 1927. – 4 ноября. – С.2.
11. Первое мая – праздник труда // Известия. – 1919. – 1 мая. – С.1.
12. План проведения демонстрации Октябрьской революции // Красное знамя. – 1922. – 5 ноября. – С.4.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4945, арк.; спр. 4944, 177 арк.; спр. 4947, 54 арк.; спр. 4100, 59 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4123, 214 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4115, 209 арк.; спр. 2867, 100 арк.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1180, оп. 1, спр. 153, 76 арк.; ЦДАВО, ф.-582, оп. 1, спр. 4957, 556 арк.; спр. 3178, 139 арк.; спр. 4112, 165 арк.; спр. 3159, 109 арк.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 58, 30 арк.
15. К празднованию 1 мая // Красное знамя. – 1923. – 28 апреля. – С.2.; Праздник 1 мая // Знамя советов. – 1920. – 29 апреля. – С.2.
16. К празднованию 1 мая // Красное знамя. – 1923. – 28 апреля. – С.2.
17. План подготовки и проведения международного праздника 1 мая // Красное знамя. – 1923. – 23 апреля. – С.2.
18. Праздник 1 мая // Знамя советов. – 1920. – 29 апреля. – С.2.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1115, оп 1, спр. 181, арк. 58.; Гасла до 1 травня // Робітничий шлях. – 1926. – 21 квітня. – С. 2.; План подготовки и проведения международного праздника 1 мая // Красное знамя. – 1923. – 23 апреля. – С.2.; Трудящие сегодня отдыхают // Красное знамя. – 1924. – 1 мая. – С.1.; Праздник 1 Мая // Известия. – 1919. – 3 мая. – С. 3.
20. Першотравневі дні в Чернігові // Красное знамя. – 1925. – 3 травня. – С.2.
21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1115, оп 1, спр. 181, арк. 58.; Гасла до 1 травня // Робітничий шлях. – 1926. – 21 квітня. – С. 2..
22. Перед октябрським торжеством // Красное знамя. – 1922. – 3 ноября. – С.3.; Наказ Чернігівського окрвиконкому від 5 листопада // Красное знамя. – 1925. – 5 ноября. – С. 4.
23. Украшения города в дни Октябрьских торжеств // Красное знамя. – 1925. – 5 ноября. – С. 2.
24. Наказ Чернігівського окрвиконкому від 5 листопада // Красное знамя. – 1925. – 5 ноября. – С. 4.
25. Карнавальні костюми в наявності // Червоний стяг. – 1929. – 15 октября. – С.4.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 786, арк. 1/53.
27. Про дні відпочинку // Червоний стяг. – 1926. – 1 січня. – С. 4.
28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1216, оп. 1, спр. 491, 102 арк.; В яких умовах працюють // Робітничий шлях. – 1926. – 5 березня. – С. 4.
29. Бытовое. День отдыха // Красное знамя. – 1923. – 15 сентября. – С. 5.
30. К вопросу быта // Красное знамя. – 1923. – 16 сентября. – С. 3.
31. Антипасхальная неделя // Красное знамя. – 1923. – 29 марта. – С. 2.
32. Викриваємо клясову сутність Різдва // Червоний стяг. – 1931. – 5 січня. – С. 3.; Геть Великдень – свято темряви // Червоний стяг. – 1931. – 27 квітня. – С. 2.; Проти релігійного дурману // Робітничий шлях. – 1926. – 24 квітня. – С. 4.
33. Геть Великдень – свято темряви // Червоний стяг. – 1931. – 27 квітня. – С. 2.
34. Протирелігійна виставка // Червоний стяг. – 1926. – 10 червня. – С. 3; Виставка // Червоний стяг. – 1929. – 18 квітня. – С. 2.

35. Протицерелігійна виставка // Червоний стяг. – 1926. – 10 червня. – С. 3.
36. Виставка // Червоний стяг. – 1929. – 18 квітня. – С. 2.
37. Антипасхальна компанія // Красное знамя. – 1923. – 23 марта. – С. 4.; Анти-пасхальна неділя // Красное знамя. – 1923. – 29 марта. – С. 2.
38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 12, арк. 93.
39. Відпочинок на курорті не по кишені // Робітничий шлях. – 1926. – 2 квітня. – С. 2.; Літня оздоровча компанія // Робітничий шлях. – 1926. – 18 квітня. – С. 4.
40. На страже здоров'я // Красное знамя. – 1925. – 18 ноябля. – С. 3.
41. День у будинку відпочинку // Робітничий шлях. – 1926. – 6 липня. – С. 3.; ЦДАВО України, ф. 342, оп. 2, спр. 415, арк. 43.
42. В подусівському будинку відпочинку // Робітничий шлях. – 1926. – 9 липня. – С. 2.
43. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 823, арк. 95 та спр. 822, арк. 154.
44. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 822, арк. 14.
45. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1738, оп. 1, спр. 41, 185 арк.
46. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1238, оп. 1, спр. 60, 39 арк.; Театр в Чернігові // Красное знамя. – 1924. – 5 января. – С. 2.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-319, оп. 1, спр. 64, 9 арк.
47. Театр в Чернігові // Красное знамя. – 1924. – 5 января. – С. 2.
48. Приблизить к рабочим массам // Красное знамя. – 1924. – 19 августа. – С. 3.
49. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4945, арк.; спр. 4944, 177 арк.; спр. 4947, 54 арк.; спр. 4100, 59 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4123, 214 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4115, 209 арк.; спр. 2867, 100 арк.
50. Кинотеатральное дело // Знамя советов. – 1920. – 31 января. – С. 2.
51. За організацію дитячого кіно // Червоний стяг. – 1931. – 8 жовтня. – С. 4.
52. За організацію дитячого кіно // Червоний стяг. – 1931. – 8 жовтня. – С. 4.
53. «Правда жизни» // Красное знамя. – 1925. – 3 декабря. – С. 6.
54. Радио станции // Красное знамя. – 1920. – 29 января. – С. 2.
55. Радио – у маси // Червоний стяг. – 1932. – 12 січня. – С. 4.
56. Охріменко О. Рівно 75 р. тому в Чернігові запрацював перший радіовузол / О.Охріменко // Деснянська правда. – 2003. – 18 листопада. – С. 2.
57. Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920-2005) / Т.Журавльова / Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Чернігів, 2006. – С. 23.
58. Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920-2005) / Т.Журавльова / Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Чернігів, 2006. – С. 29.
59. Радио – у маси // Червоний стяг. – 1932. – 12 січня. – С. 4.
60. Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920-2005) / Т.Журавльова / Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Чернігів, 2006. – С. 41.
61. Еще раз о правилах // Знамя советов. – 1920. – 24 ноябля. – С. 3.
62. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 496, арк. 7.
63. Де була міліція // Красное знамя. – 1924. – 18 червня. – С. 2.
64. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1927. – 31 грудня. – С. 215.
65. Лото для дітей чи діти для лото // Червоний стяг. – 1927. – 13 липня. – С. 4.
66. Обов'язкова постанова // Червоний стяг. – 1929. – 26 лютого. – С. 4.
67. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-745, оп. 1, спр. 10, арк. 49.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-745, оп. 1, спр. 14, арк. 4.
68. Держархів Чернігівської області, ф. р 67, оп. 1, спр. 165, арк. 5.; На базарах // Красное знамя. – 1925. – 11 апреля. – С. 3.
69. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 76, 13 арк.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р- 443, оп. 1, спр. 75, 9 арк.

70. Держархів Чернігівської області, ф. р 442, оп. 1, спр. 33, арк. 4.
71. Держархів Чернігівської області, ф. р 67, оп. 5, спр. 96, арк. 13; Викорінення небажаних ігор // Червоний стяг. – 1929. – 9 лютого. – С. 3.
72. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп. 1, спр. 165, арк. 5.
73. Опять «конфетка» // Червоний стяг. – 1926. – 9 січня. – С. 3.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-472, оп. 4, спр. 46, 32 арк., спр. 47, 44 арк.
74. Державний архів Чернігівської області, ф. р 383, оп. 1, спр. 11, арк. 7.
75. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – 13 июля. – С. 124.
76. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – 13 июля. – С. 124.
77. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 74, 8 арк.
78. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 74, 8 арк.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 76. – 13 арк.
79. Венерические заболевания в Чернигове // Красное знамя. – 1925. – 5 декабря. – С. 4.
80. Венерические заболевания в Чернигове // Красное знамя. – 1925. – 5 декабря. – С. 4.
81. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-418, оп. 1, спр. 2574, 76 арк.
82. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 76, 13 арк.
83. Борьба с самогоном // Робітничий шлях. – 1926. – 5 жовтня. – С. 3.
84. Держархів Чернігівської обл., ф. Р- 418, оп. 1, спр. 4332, 21 арк.
85. Борьба с самогоном // Робітничий шлях. – 1926. – 5 жовтня. – С. 3.

Статья посвящена анализу официального и неофициального отдыха горожан 1920-х гг. Она раскрывает изменения в культурном быту жителей Чернигова при советской власти и влияние традиционных и новых форм досуга на повседневную жизнь городских жителей.

Ключевые слова: отдых, досуг, праздник.

The article is devoted to official and unofficial rest of townspeople in 1920s. Besides, changes in the cultural way of Chernihiv habitants' life at Soviet power and influence of traditional and new forms of leisure on city-dwellers' everyday life is shown in the article.

Key words: rest, leisure, holiday.

